

Національна Асамблея
людей з інвалідністю України
www.nau.org.ua

Міністерство культури та
інформаційної політики України

ДЕРЖАВНЕ АГЕНТСТВО
УКРАЇНИ
З ПИТАНЬ МИСТЕЦТВ ТА
МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ

НОТНА СИСТЕМА ЛУЇ БРАЙЛЯ

ЯК ОСНОВА ЕФЕКТИВНОГО НАВЧАННЯ
ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ
В МИСТЕЦЬКІЙ ШКОЛІ

ПРАКТИЧНО-МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Нотна система Луї Брайля як основа ефективного навчання дітей з порушеннями зору в мистецькій школі: практично-методичні рекомендації. Київ, 2021. 38 с.

Укладач:

Підгорнова О. В. – викладач музичного відділення для дітей з порушеннями зору Харківської дитячої музичної школи №13 імені М. Т. Коляди, спеціаліст вищої категорії, викладач-методист.

Рецензент:

Газдюк Г. Г. – викладач Харківського музичного училища імені Б. М. Лятошинського, спеціаліст вищої категорії, викладач-методист, кандидат мистецтвознавства.

Редактори: М. М. Бриль, І. М. Ковальчук.

Ця робота є першою спробою надання практично-методичних рекомендацій щодо оволодіння навичками брайлівської системи в роботі з учнями мистецьких шкіл, які мають зорові порушення.

Автор методично обґрунтовано, цілеспрямовано, детально, просто і зрозуміло розповідає про особливості нотної системи Луї Брайля.

Рекомендовано для забезпечення ефективного навчання дітей з особливими освітніми потребами в закладі мистецької освіти.

Тиражування матеріалів здійснено в рамках проєкту «Мистецька освіта без обмежень», який реалізує Міністерство культури та інформаційної політики України спільно з ВГО «Національна Асамблея людей з інвалідністю України».

Діяльність пілотного проєкту спрямована на впровадження Концепції інклюзивної мистецької освіти.

Входження України до європейського освітнього простору зумовило той факт, що останніми роками з боку держави все більше уваги приділяється питанням вільного доступу до якісної мистецької освіти, зокрема, дітей з особливими освітніми потребами. Інклюзивний підхід до багатьох сфер життєдіяльності і, зокрема, до навчання, поступово стає пріоритетним. Також не викликає сумнівів те, що мистецькій освіті належить особливе місце в процесі духовно-емоційної діяльності школярів. А для дітей з інвалідністю культурно-мистецьке освітнє середовище стає не тільки безумовним підґрунтям повноцінного розвитку особистості та інтеграції в суспільстві, а й безперечним чинником подолання проблем психічного та фізичного здоров'я.

У цьому контексті забезпечення необхідних умов здобуття мистецької освіти дітьми з особливими освітніми потребами набуває великого значення. Оскільки інклюзивний підхід передбачає можливість вільного здобуття освіти в кроковій доступності від місця проживання, перед багатьма початковими мистецькими закладами нашої країни постає низка завдань щодо організації навчального процесу дітей з особливими освітніми потребами та впровадження якісних методик викладання, створення доступного середовища тощо.

Значна частина дітей з особливими освітніми потребами у початкових мистецьких школах – це діти з порушенням зору, що навчаються музиці. Для багатьох з них музика може стати професією в подальшому житті. У цьому разі перед викладачами музики постає нагальне завдання: опанувати нотну систему для незрячих – нотну систему Луї Брайля. Адже саме серйозний, професійний підхід до викладання музики незрячій дитині мотивує оволодіння викладачем цією нотною системою.

Представлена методична робота – це спроба допомогти викладачам музики, що працюють з незрячими та слабозорими учнями, зацікавитися нотною системою Луї Брайля, опанувати її та успішно впроваджувати в навчальний процес.

1. Луї Брайль та його система

Видатний французький тифлопедагог Луї Брайль народився 4 січня 1809 року в містечку Кувре поблизу Парижа в сім'ї лимаря. У трирічному віці внаслідок поранення лимарським ножом у батьківській майстерні в хлопчика почалося запалення очей, що врешті-решт призвело до остаточної втрати зору.

Протягом декількох років Луї відвідував місцеву школу, а також навчався музики вдома. Та коли йому виповнилося 10, його віддали до Паризького державного інституту для сліпих дітей, де на той час навчали грамоти, музики, плетіння та ткацтва. Для занять існували спеціальні книжки, надруковані рельєфно-лінійною системою тифлопедагога Валентина Гаюї, але їх кількість була вкрай обмеженою, тому методика викладання була зорієнтована переважно на сприйняття інформації на слух.

У 1828 році Луї Брайль закінчив навчання, і йому було запропоновано місце молодшого вчителя-репетитора в *alma mater*. Ще під час навчання Л. Брайль ознайомився з так званою «нічною абеткою», що була розроблена артилерійським офіцером Шарлем Барб'є з метою передавання військової інформації в нічний час. Запис відомостей здійснювався шляхом проколювання отворів у картоні, а зчитування – шляхом дотику.

Саме ця система й надихнула Луї Брайля на створення повноцінного рельєфно-крапкового шрифту, що в порівнянні зі шрифтом В. Гаюї значно спрощував та прискорював читання та письмо людьми з порушеннями зору. І, як показує практика, саме його система є найефективнішою у всьому світі на сьогодні.

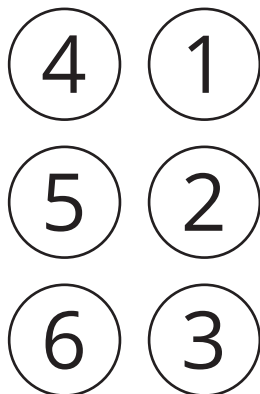
Слід сказати, що Л. Брайль був талановитим музикантом: професійно грав на скрипці, фортепіано та органі, виступав як органіст у Соборі Паризької Богоматері, а також навчав музики незрячих дітей. І, звісно, на основі своєї рельєфно-крапкової системи Л. Брайль розробив і спеціальний нотопис.

Помер Луї Брайль 6 січня 1852 року в Парижі. Зараз його могила знаходиться в паризькому Пантеоні, а в батьківському домі в Кувре відкрито будинок-музей Луї Брайля.

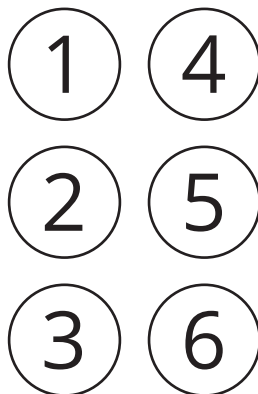
В основі рельєфно-крапкового шрифту Л. Брайля лежить так звана шестикрапка. Уявімо собі клітинку, в якій можна шляхом

проколювання грифелем на спеціальній дошці, поділеній саме на клітинки, написати шість опуклих крапок, що розташовані у двох стовпцях, у кожному – по три крапки.

На письмі:

Під час читання:

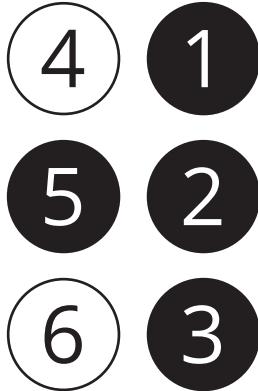

Було підраховано, що з цих шести крапок можна утворити шістдесят чотири комбінації, за допомогою яких позначаються всі букви будь-якого алфавіту, розділові знаки, цифри, знаки нотного письма, а також математичні, хімічні символи тощо. Зрозуміло, що для всіх цих позначень 64-х комбінацій не вистачає, тому одна й та ж комбінація з крапок може мати декілька значень, число яких може доходити до десяти. Крім того нерідко той чи інший знак або математичний символ складається з декількох комбінацій, тобто позначається більш ніж в одній клітинці.

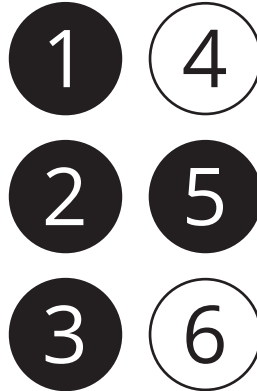
Слід звернути увагу на таку кардинальну особливість шрифту Л. Брайля: текст пишеться справа наліво (йдеться саме про користування дошкою та грифелем, а не друкарською машинкою), потім сторінка перегортається і написане зчитується вже зліва направо по опуклих крапках. Тому відлік крапок у клітинці під час читання та на письмі здійснюється по-різному, а саме: під час запису нумерація крапок йде зверху вниз спочатку у правому стовбці, а потім у лівому; під час читання – також зверху вниз, але спочатку у лівому, а потім у правому стовпцях. Так, наприклад, літера «р» пишеться за допомогою крапок 1 2 3 5, а літера «в» – 2 4 5 6. Коли ми напишемо ці літери і перегорнемо сторінку назад, то виявимо, що при читанні літера «р» виглядає так, як літера «в» на письмі, і навпаки.

Літера «р»

На письмі:

Під час читання:

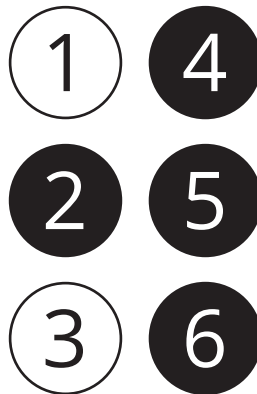

Літера «в»

На письмі:

Під час читання:

Як показує практика, саме ця дзеркальність значно ускладнює вивчення брайлівського письма та читання, особливо спочатку, тому бажано більше звертати увагу учнів саме на усвідомлення цього явища.

2. Нотна система Луї Брайля

---

§1. Нотні тривалості

Слід зазначити, що найголовніша відмінність брайлівського нотопису від плоскодрукованого полягає в тому, що всі нотні знаки виставляються, так би мовити, «у рядочок», один за одним (аналогічно звичайному тексту); тому в цій нотній системі практично відсутня можливість графічного відображення звуковисотності. З цього випливає, що, наприклад, кожна брайлівська нота має своє окреме позначення. Крім того, звернемо увагу на те, що найпростішими для засвоєння є не цілі тривалості, як у плоскодрукованих нотах, а восьмі. Ось так за Брайлем позначаються вісімки:

До – 1 4 5
Ре – 1 5
Мі – 1 2 4
Фа – 1 2 4 5
Соль – 1 2 5
Ля – 2 4
Сі – 2 4 5

Неважко помітити, що в комбінаціях крапок, які позначають восьмі нотні тривалості, відсутні нижні крапки – 3 та 6. Ця особливість у позначенні вісімок не випадкова. От як за Брайлем пишуться чвертки:

До – 1 4 5 6
Ре – 1 5 6
Мі – 1 2 4 6
Фа – 1 2 4 5 6
Соль – 1 2 5 6
Ля – 2 4 6
Сі – 2 4 5 6

Для того, щоб написати чвертку, слід до вісімки в тій самій клітинці додати крапку 6. Цей принцип, поширюється і на позначення інших тривалостей. Отже, половинні ноти пишуться так:

До – 1 3 4 5
Ре – 1 3 5
Мі – 1 2 3 4
Фа – 1 2 3 4 5
Соль – 1 2 3 5
Ля – 2 3 4
Сі – 2 3 4 5

Для написання половинної ноти слід до вісімки додавати вже крапку 3. Отже, для позначення цілих тривалостей нам не залишається нічого іншого, як додавати до восьмої ноти дві нижніх крапки – 3 та 6. Це виглядає так:

До – 1 3 4 5 6
Ре – 1 3 5 6
Мі – 1 2 3 4 6
Фа – 1 2 3 4 5 6
Соль – 1 2 3 5 6
Ля – 2 3 4 6
Сі – 2 3 4 5 6

Особливої уваги потребує знак цілої ноти «Фа». Він, як бачимо, являє собою ту саму брайлівську шестикрапку, про яку йшла мова раніше. У звичайних рукописних текстах ця комбінація вживається «брайлістами» для «закреслення» помилок, тому що шестикрапка не співпадає з жодною літерою української абетки. Практичний досвід свідчить про те, що слід переконувати учнів уникати такого вживання шестикрапки в нотному письмі, бо це, звісно, може спричинити певні помилки під час розбору.

Та наразі слід познайомитися з більш дрібними нотними тривалостями. І тут існує ще одна закономірність: за Брайлем шістнадцяті ноти пишуться як цілі, тридцять другі – як половинні, шістдесят четверті – як четвертні, сто двадцять восьмі – як восьмі. Одразу ж постає питання: як відрізнити брайлівську цілу ноту від шістнадцятої. Річ у тім, що в цій нотній системі так звана тактова риска відсутня, а такт від такту відокремлюється пропуском клітинки (як, власне, слово від слова). Ця обставина, звісно, змушує користувачів нот більш ретельно рахувати тривалості в межах такту та не забувати про розмір.

Є в нотній системі Л. Брайля й групування тривалостей, що слугує прискоренню запису та розбору. Наприклад, коли одна метрична четвертна доля містить чотири шістнадцятих, то зазвичай пишеться так: одна нота шістнадцята, а три інші – восьмі. Але якщо наступна доля починається зі «справжніх» вісімок, то таке угруповання не застосовується, бо воно, навпаки, може дезорієнтувати під час розбору нотного тексту: адже вісімки, що позначають шістнадцяті ноти в групі, важко відрізнити від власне восьмих тривалостей. До речі, нерідко доводиться зустрічати групування тридцять других нот не по чотири, а по вісім, тобто одна вісімка та сім тридцять других нот.

Написання ноти з крапкою в нотах за Брайлем здійснюється приблизно так, як і в плоскодруківаних: після відповідної ноти в наступній клітинці пишеться крапка 3. За цим принципом позначається і нота з двома крапками: нота, крапка 3 та ще раз крапка 3; отже, нота з двома крапками займає три клітинки.

Примітка. Між нотою та крапкою не можна писати жоден інший знак; це цілком зрозуміло викладачам, але учням слід час від часу про це нагадувати.

§2. Паузи

Для позначення пауз нотна система має чотири відповідних знаки:

восьма пауза – 1 3 4 6;

четвертна пауза – 1 2 3 6;

половинна пауза – 1 3 6;

ціла пауза – 1 4 6.

За аналогією з плоскодруківаними нотами пауза, що триває протягом такту, у будь-якому розмірі позначається знаком цілої паузи. Взагалі позначення пауз у цій системі вживаються, так би мовити, у штатному режимі. Слід пам'ятати, що в разі наявності в тексті більш ніж двох тактових пауз, запис можна суттєво скоротити: зазвичай пишеться цифра, що відповідає кількості тактових пауз, і одразу ж після неї без пропуску клітинки – один знак цілої паузи. Так, якщо пауза триває дванадцять тактів, то пишемо: цифровий знак (див. додаток 3) цифри 1 та 2 і знак цілої паузи.

Примітка. Пауза з крапкою позначається аналогічно ноті з крапкою.

§3. Знаки аплікатури

Ці знаки виставляються завжди після ноти і, окрім випадку – ноти з крапкою. Жоден знак не може бути написаний між нотою та аплікатурним позначенням. Отже:

перший палець – крапка 1;

другий – 1 2;

третій – 1 2 3;

четвертий – 2;

п'ятий – 1 3.

У разі ж, коли трапляється підміна пальців, між відповідними аплікатурними знаками виставляється дефіс, котрий за Брайлем позначається крапками 3 та 6.

Коли ми уважніше придивимося до брайлівських позначень аплікатури, то з'ясуємо, що всі п'ять комбінацій складаються з крапок 1, 2 та 3. З метою заохочення учнів до нотної системи Л. Брайля пропонуємо їм самим знаходити подібні особливості та закономірності.

§4. Позначення октав

Раніше вже говорилося про те, що в брайлівському нотописі відсутня можливість графічного відображення висоти звуків. Як ми вже зрозуміли, нотний стан у цій системі відсутній, тому в ній мають місце спеціальні позначення октав. То ж познайомимося спочатку зі шкалою октавних знаків:

субконтроктава пишеться у двох клітинках – 4|4

(у цьому та подальших прикладах знак | вживається для розділу клітинок);

контроктава – крапка 4;

велика октава – 4 5;

мала октава – 4 5 6;

перша октава – 5;

друга октава – 4 6;

третя октава – 5 6;

четверта октава – 6;

п'ята октава, як і субконтроктава, пишеться у двох клітинах – 6|6.

Якщо, наприклад, написати усі ці знаки та ще й поставити після кожного з них у наступній клітинці шестикрапку (для більшої наочності), то неодмінно прийдеться звернути увагу на певну зворотню симетричність октавних знаків. Впливає вона з тієї закономірності, що чим нижча октава, тим вище вона пишеться і навпаки. На цю симетричність, до речі, звернули увагу саме учні. Для них простіше і цікавіше, вивчаючи той чи інший матеріал, виводити певні аналогії та схеми для найшвидшого засвоєння. Стосовно ж «центральных» октав, тобто малої, першої та другої, з якими, власне, й знайомляться спершу молодші учні, то тут можна зумовити розвиток в учнях логічного мислення.

Всі октавні знаки складаються тільки з крапок 4, 5 та 6, отже, знаючи, як пишеться перша октава (п'ята крапка), можна вивести знак другої октави: дві інші крапки (4; 6), а потім (звісно, за допомогою викладача) і малу октаву: якщо в одній клітинці написати і першу, і другу октави, то вийде мала октава (крапки 4; 5; 6). Отже, треба використовувати евристичні методи в процесі викладання незрячим учням.

Слід пам'ятати, що октавні знаки виставляються виключно перед нотою. Але це ще не все. Ознайомимось з важливими правилами розстановки октавних знаків. Знаки октав виставляються на початку нотного тексту або його уривку (у разі поділу великого твору на декілька частин з метою полегшення розбору) після ключів або знаків партій правої та лівої руки.

Також знаки октав слід «нагадувати», тобто відновлювати після позначень динамічних відтінків, початкової та заключної реприз, вольт, segno, цезури та на початку кожного голосу в поліфонічній фактурі (про це, звісно, мова ще попереду).

Певні правила існують і для розташування октавних позначень безпосередньо між нотними знаками, а саме: якщо мелодичний інтервал між нотами прима, секунда або терція, то октавний знак між ними не пишеться (навіть на випадок, коли ці ноти знаходяться в сусідніх октавах); якщо інтервал між нотами кварта або квінта, октавний знак між ними виставляється тільки тоді, коли вони знаходяться в сусідніх октавах. Так, наприклад, хід мелодії з «до» першої октави на квінту вгору не потребує вживання знаку першої октави перед нотою «соль»; а ось коли після «соль» першої октави треба написати «ре» другої октави, то

перед нотою «ре» обов'язково слід виставляти знак другої октави; і, нарешті, якщо інтервал між нотами секста, септима і т. ін., октавний знак перед другою нотою слід виставляти незалежно від того, знаходяться ці ноти в межах однієї чи в різних октавах.

§5. Знаки альтерації та ключові

У брайлівському нотописі їх три:

дієз – 1 4 6

бемоль – 1 2 6

бекар – 1 6

Дубль-дієз позначається за допомогою двох знаків дієза в сусідніх клітинках, тобто: 1 4 6|1 4 6; дубль-бемоль за цим же принципом: 1 2 6|1 2 6.

Спочатку під час вивчення нотної системи, учні нерідко плутають знаки дієза та бемоля, але з практикою ця проблема зникає. А от до засвоєння бекару можна, як у випадку з октавами, підійти творчо: якщо знайти в позначеннях дієза та бемоля спільні крапки – 1 та 6; це й буде бекаром.

Так звані «випадкові» знаки альтерації пишуться завжди перед відповідною нотою. Слід окремо наголосити на тому, що розділяти знак альтерації та ноту можуть тільки октавні знаки та знак допоміжного ряду.

Вище перелічені позначення дієза та бемоля застосовуються і для написання ключових знаків у тональності. Тут має місце певна специфічність, що впливає знову ж таки з відсутності нотного стану. По-перше, ключові знаки виставляються без нот, до яких вони відносяться. Наприклад, у тональності d-dur слід поставити лише два знаки дієза, але жодним чином не «дієз, фа, дієз, до». Це правило поширюється на тональності від одного до трьох ключових знаків. Якщо ж їх більше, то має місце певна компактність у написанні, тобто спочатку пишеться цифра, що відповідає кількості ключових знаків, а за нею без пропуску клітинки – один знак дієза чи бемоля. Наприклад, ключові знаки тональності cis-moll позначаються так: цифровий знак, цифра «чотири» і знак дієза.

Тут слід вказати ще на одну відмінність від плоскодрукованих нот. Ключові знаки за Брайлем виставляються перед позначенням розміру (без пропуску клітинки); але і ключові знаки, і розмір слід писати, як правило, рядком вище від початку нотного тексту. Йдеться про рядок, якому позначаються характер або темп твору, а саме: темп (характер), а далі через пропуск клітинки – ключові знаки та розмір. Ключі ж – скрипковий та басовий – виставляються на початку нотного тексту з абзацу (третя клітинка спочатку рядка). Таким чином, у брайлівських нотах ключові знаки виставляються не після ключів, а рядком вище перед розміром.

§6. Розміри

За Брайлем розміри в більшості випадків позначаються за допомогою математичних дробів (аналогічно плоскодрукованим нотам). Але самі дробі пишуться не за принципом «знаменник під чисельником», а у одному рядку, де чисельник – це звичайна цифра, а знаменник – цифра «знижена» без цифрового знаку. Для прикладу «знизимо» брайлівську четвірку. У звичайному вигляді вона позначається крапками 1 4 5 та, коли кожна з цих крапок написати на один рівень нижче, то буде така комбінація з крапок – 2 5 6. Отже, розмір $2/4$ у брайлівському варіанті позначається за допомогою цифрового знаку, цифри 2 і «зниженої» четвірки, але вже без цифрового знаку, а саме: 3 4 5 6|1 2|2 5 6. А, наприклад, розмір $12/16$ пишемо так: 3 4 5 6|1|1 2|2|2 3 5, де цифри 1 та 6 є «зниженими».

Розмір $4/4$ має, звісно, ще одне позначення – латинською літерою «С». Воно займає дві клітинки і пишеться так: 4 6|1 4, де «4 6» – це знак великої латинської літери, а «1 4» – латинська літера «С» (див. додаток 2). «Перекреслена» літера «С», за допомогою якої нерідко позначається розмір $2/2$, теж має брайлівський варіант, а саме: 4 5 6|1 4.

У переважній більшості випадків розмір пишеться в тому ж рядку, де й темп або характер твору. Також слід нагадати, що перед розміром позначаються ключові знаки, тобто: темп, ключові знаки, розмір. Це означає, що ключові знаки і ключі виставляються в різних рядках, а не поспіль.

§7. Ключі

За Брайлем ключі виставляються насамперед у нотній літературі для вокалу та для інструментів, що не передбачають дворучної фактури (скрипка, домра, віолончель, флейта тощо). Отже:

скрипковий ключ – 3 4 5|3 4|1 2 3;

басовий ключ – 3 4 5|3 4 5 6|1 2 3;

альтовий ключ – 3 4 5|3 4 6|1 2 3.

Писати їх слід на початку нотного тексту з абзацу, тобто з третьої клітинки. Після ключів перед іншими нотними знаками клітинка не пропускається.

Примітка. У нотах для фортепіано, баяна, акордеона, бандури замість ключів застосовуються знаки партій правої та лівої руки (див. §10).

§8. Знаки закінчення нотного тексту

Наведемо три найбільш уживані знаки:

знак закінчення твору – 1 2 6|1 3;

знак закінчення частини твору – 1 2 6|1 3|3;

знак закінчення частини з неповним останнім тактом – 1 2 6|1 3|5.

Важливо: для полегшення роботи нотні тексти творів, що за своєю структурою є більшими, ніж період, слід поділяти на частини. У цьому разі кожна частина твору нумерується за допомогою відповідної арабської цифри з абзацу. Наприклад, твір у простій тричастинній формі записується так:

- назва твору; темп, характер (слід обов'язково поставити крапку наприкінці); у цьому ж рядку через пропуск клітинки – ключові знаки (у разі необхідності) та розмір, причому без пропуску клітинки;
- у наступному рядку з абзацу – цифра «1», через пропуск клітинки – відповідний ключ і нотний текст частини; наприкінці – знак закінчення частини;
- з абзацу – цифра «2», ключ, нотний текст, знак закінчення частини;
- з абзацу – цифра «3», ключ, нотний текст, знак закінчення твору.

Примітка. Поділ нотного тексту на частини, звичайно ж, може мати місце у разі надто великого періоду або ж структурної частини.

§9. Запис нотних вокальних партій та прикладів із сольфеджіо

На початку нотного тексту з вокалу слід виставляти спеціальний знак. Він зазвичай так і називається: «знак початку вокальної партії» і пишеться у двох клітинках крапками 6|3. Вживається він перед скрипковим або басовим ключем з абзацу (клітинка 3); клітинка між цим знаком і ключем не пропускається.

Словесний текст найчастіше виписується після нот твору або його частини; причому починається його запис теж з абзацу спеціальним «знаком словесного тексту»: 5 6|2 3, котрий виставляється перед першою літерою тексту без пропуску клітинки.

Знак цезури позначається так: 3 4 5|2. Після цього знаку перед наступною нотою треба обов'язково виставити відповідний октавний знак (див. §4).

У багатоголосних прикладах із сольфеджіо партія кожного голосу виписується окремо із абзацу. Перед нотами кожного голосу пишеться відповідна римська цифра:

- 1 – 4 6|2 4;
- 2 – 4 6|2 4|2 4;
- 3 – 4 6|2 4|2 4|2 4;
- 4 – 4 6|2 4|1 2 3 6.

Після римської цифри клітинку слід пропустити; далі пишеться знак початку вокальної партії, ключ і нотний текст.

§10. Запис партій правої та лівої руки

Як згадувалося раніше, для запису партій правої та лівої руки у нотах для фортепіано, баяна тощо замість скрипкового та басового ключів вживаються спеціальні знаки партій, а саме:

- знак початку партії правої руки** – 4 6|3 4 5|3;
- знак початку партії лівої руки для фортепіано, виборної системи клавіатури баяна** – 5 6|3 4 5|3;
- знак початку партії лівої руки для готової системи клавіатури баяна** – 3 6|3 4 5|3.

Слід враховувати, що ноти дворучної фактури записуються не за принципом «такт під тактом», але кожна партія записується «в рядочок» – спочатку партія правої руки твору або частини, а потім партія лівої руки. Нагадаємо, що кожну з партій слід записувати з абзацу.

Розглянемо порядок запису твору для виконання обома руками, який доцільно поділити на три частини. Порядок наступний: назва твору; у наступному рядку – темп (характер), ключові знаки та розмір; з абзацу – цифра 1, через пропуск клітинки – знак партії правої руки, нотний текст, знак закінчення частини, з абзацу – знак партії лівої руки, текст, знак закінчення частини. Так само записуємо другу та третю частини, але наприкінці партій правої та лівої руки третьої частини, звісно, ставимо знак закінчення твору.

Увага! Кількість тактів в обох партіях протягом твору або його частини обов'язково має співпадати.

§11. Штрихи

Познайомимося спочатку з лігами. Їх є доволі багато, але тут ми наведемо найпотрібніші. Починаємо з найпростішої ліги, яка в музикантів-«брайлістів» називається короткою, малою або одинарною лігою. Пишеться вона за допомогою крапок 1 4 та ставиться між відповідними нотами різної висоти. Вживається такий знак, щоб залігувати дві, три або чотири ноти поспіль. Наприклад, дві ноти, з'єднані лігою, пишуться так: нота – ліга – нота. Відповідно три заліговані ноти пишуться в такій послідовності: нота – ліга – нота – ліга – нота. Коли ж «під лігою» знаходиться більш ніж чотири ноти, то доцільно спростити запис і застосувати так звану велику, або подвійну лігу: 1 4|1 4. Ставиться вона між двома першими нотами, а «відміняється» значком малої ліги перед останньою нотою. Отже, шість залігованих поспіль нот слід писати так: нота – подвійна ліга – ще чотири ноти – мала ліга і остання залігована нота.

Нагадаємо, що мала та велика ліги застосовуються тільки для залігованих нот, різних за висотою. Для залігованих нот однієї висоти в брайлівській нотній системі існує спеціальний знак: 4|1 4,

який нерідко називають знаком «залігової ноти». Якщо, наприклад, у такті є нота «до» четвертна з крапкою, залігована на «до» восьма, то відповідно пишемо «до» четвертну з крапкою, знак «залігової ноти» і «до» вісімку. Коли ж нота залігована «через такт», то цей знак найчастіше виставляється перед пропуском клітинки, тобто наприкінці попереднього такту, а не на початку наступного.

Аналогічний знак існує і для залігованих інтервалів та акордів однієї висоти: 4 6|1 4 (див. §13).

Ось ще декілька найбільш вживаних у брайлівському нотописі ліг:

- знак затримання арпеджованих звуків – 4 5|1 4;
- ліга, що переходить з одного голосу в інший – 4 5 6|1 4;
- перехід ліги з одного голосу в інший – 4 6|4 5 6|1 4;
- ліга, що переходить з однієї партії в іншу – 5|1 4;
- перехід ліги з однієї партії в іншу – 4 6|5|1 4;
- початок великої фразувальної ліги – 5 6|1 2
(пишеться перед першою нотою групи);
- закінчення великої фразувальної ліги – 4 5|2 3
(ставимо після останньої ноти).

Інші штрихи, що природно виділилися в окрему групу. Отже:

staccato – 2 3 6;
staccatissimo – 6|2 3 6;
tenuto – 4 5 6|2 3 6;
lure – 5|2 3 6;
martellato – 5 6|2 3 6;
акцент – 4 6|2 3 6;
зворотній акцент – 4|2 3 6.

Знаки цієї групи слід виставляти перед нотами. Так само з лігами – їх також можна подвоювати. Наприклад, коли вісім нот треба зіграти staccato, то пишеться: подвійний знак staccato, сім нот, ще один знак staccato і остання нота. Нагадаємо, що таке подвоєння застосовується тоді, коли кількість нот становить більш ніж чотири.

Примітка. Знак **non legato** пишеться за допомогою знаків staccato та малої ліги, тобто: 2 3 6|1 4. Пишеться він перед нотою.

§12. Динамічні відтінки

Настав час познайомитися з так званим «знаком слова», без якого в брайлівських нотах неможливо відтворити будь-яке словесне позначення. Раніше вже говорилося про те, що одна й та ж комбінація крапок може означати, наприклад, і букву, і ноту. Латинська буква «f» з якої починається слово «forte», позначається крапками 1 2 4, тобто так само, як восьма нота «мі»; перша ж літера в слові «mezzo» пишеться за допомогою крапок 1 3 4, що співпадає з цілою паузою. Вищезгаданий «знак слова» вживається з метою «перетворити» нотні знаки на букви. Тобто «знак слова» – це своєрідна чарівна паличка, що обертає ноти в літери.

Отже, «знак слова» – це крапки 3 4 5 і пишеться він перед відповідними літерами. Нижче пропонуємо шкалу динамічних відтінків:

Pianissimo – 3 4 5|1 2 3 4|1 2 3 4;

Piano – 3 4 5|1 2 3 4;

Mezzo piano – 3 4 5|1 3 4|1 2 3 4;

Mezzo forte – 3 4 5|1 3 4|12 4;

Forte – 3 4 5|1 2 4;

Fortissimo – 3 4 5|1 2 4|1 2 4.

Знаки динаміки виставляються перед першою нотою, з якої починається зміна динаміки.

Crescendo та diminuendo позначаються дещо особливим чином: перед нотою, з котрої починається crescendo, слід писати «знак слова» та латинську літеру «c», тобто: 3 4 5|1 4, а після ноти, на якій crescendo закінчується, вживається «знак слова» та «знижена» буква «c»: 3 4 5|2 5. Так само позначаємо і diminuendo: 3 4 5|1 4 5 на початку і 3 4 5|2 5 6 наприкінці. Про всяк випадок пояснимо, що 1 4 5 – літера «d», а 2 5 6 – «знижена» літера «d». Саме тут слід згадати, що після знаків динаміки обов'язково треба «нагадати» октавний знак (інакше літери не «перетворяться» знову в нотні знаки). Однак у випадках, коли між динамічним відтінком та октавою треба написати знак, що містить у собі крапки 1, 2 або 3 (це може бути staccato, дієз і т. ін.), то перед ним слід ставити розділову крапку 3. Конкретніше, порядок такий: динамічний відтінок – розділова крапка 3 – staccato – октавний знак – нота і т. ін.

Примітка. Так само можна писати будь-які словесні позначення будь-якою мовою: *accelerando*, *ritenuto* тощо. Слід тільки не забувати вживати перед ними «знак слова». До речі, після скорочених слів, що пишуться латинською (*rit.*, *accele.*) слід ставити крапку 3, а не 2 5 6, що є пунктуаційною крапкою в українському брайлівському шрифті.

§13. Запис гармонічного багатоголосся. Інтервали та акорди

Гармонічна вертикаль перетворюється на горизонталь. Для запису співзвуччя в нотній системі Л. Брайля існують так звані знаки інтервалів. А саме:

секунда – 3 4;
терція – 3 4 6;
кварта – 3 4 5 6;
квінта – 3 5;
секста – 3 5 6;
септима – 2 5;
октава – 3 6.

У партії правої руки (або ж у скрипковому ключі) відлік інтервалів здійснюється від верхньої ноти, а в партії лівої руки (або ж у басовому ключі) від нижньої.

Розглянемо конкретні приклади. Квінта «до-соль» у першій октаві у партії правої руки має бути записана так: нота «соль», – а в на-ступній клітинці знак квінти. Той самий інтервал у партії лівої руки пишеться навпаки: нота «до» і знак квінти.

Акорд «до-фа-ля» першої октави в партії правої руки слід записувати так: нота «ля», – знак терції і знак сексти, тобто відлік інтервалів ведеться тільки від верхньої ноти. У лівій руці такий акорд пишемо так: нота «до», знак кварта і знак сексти, тобто всі інтервали відраховуються виключно від нижньої ноти.

Увага! На запис інтервалів та акордів не поширюються правила розстановки октавних знаків у мелодії (див. §4). Так, наприклад, до-мажорний секстакорд, в якому «мі» і «соль» знаходяться в першій октаві, а «до» – в другій, слід писати так: нота «до», знак кварта та знак сексти.

Вживаються ж октавні знаки тільки під час написання складних інтервалів. Наприклад, децима, що складається з «до» першої октави і «мі» другої в скрипковому ключі пишеться так: нота «мі», знак першої октави і знак терції.

Заліговані інтервали та акорди відтворюються за допомогою відповідного знака: 4 6|1 4 (див. §8), котрий виставляється після інтервальних знаків, а далі пишеться тільки нота, від якої ведеться відлік інтервалів. Наприклад, четвертий з крапкою акорд «до-фа-ля», що залігований на вісімку, пишемо так: нота «ля» четвертна з крапкою, знаки терції та сексти, знак залігованого акорду та восьму ноту «ля».

У разі необхідності перед знаками інтервалів можна виставляти відповідні випадкові знаки альтерації, а після них – позначення аплікатури.

Також знаки інтервалів можна подвоювати аналогічно зі штрихами. Коли, наприклад, треба записати більш ніж чотири секстових співзвуччя поспіль, то для скорочення запису доцільно поставити два знаки сексти після першої ноти і один – після останньої.

§14. Запис поліфонічного багатоголосся

Для відтворення поліфонічної фактури в горизонтальному вигляді застосовуються три спеціальні знаки, а саме:

великий об'єднувач – 1 2 6|3 4 5;

малий об'єднувач – 5|2;

тактодільник – 4 6|1 3.

Дія великого об'єднувача поширюється на такт, а малого – на частину такту. Ці знаки слід виставляти між нотами голосів, ритмічні малюнки яких не співпадають. У скрипковому ключі або партії правої руки порядок запису голосів починається з верхнього: перший голос – великий або малий об'єднувач – наступний голос. У басовому ключі та партії лівої руки – навпаки, спочатку виписується нижній голос і т. д.

Третій знак, тактодільник, тісно пов'язаний із вживанням малого об'єднувача. Він відділяє «поліфонічну» частину такту від

«не поліфонічної». Наприклад, якщо перша частина такту викладена в поліфонічній фактурі, а наступна – в одноголосній чи гармонічній, то доцільно написати перший голос частини такту, малий об'єднувач, другий голос цієї частини такту, тактодільник і наступну частину такту.

Примітка. Записуючи поліфонії на початку такту, а також після об'єднувачів і тактодільника слід обов'язково «нагадати» знак відповідної октави.

§15. Фортепіанна педалізація

Усі знаки, що відносяться до фортепіанної педалізації, пишуться суто в партії лівої руки.

Ось ці знаки:

- **натиск правої педалі** – 1 2 6|1 4;
- **зняття правої педалі** – 1 6|1 4;
- **зняття і натиск (зміна) правої педалі** – 1 6|1 2 6|1 4;
- **натиск і зняття правої педалі** – 1 2 6|1 6|1 4;
- **права педаль, що запізнюється** – 5|1 2 6|1 4;
- **права напівпедаль** – 6|1 2 6|1 4;
- **натиск лівої педалі** – 1 2 6|1 2;
- **зняття лівої педалі** – 1 6|1 2.

Знаки натиску та зміни педалей слід виставляти перед нотою, з якої починається їх дія. А от знаки зняття правої та лівої педалей пишуться після ноти, на якій воно відбувалося.

§16. Знаки напрямку ведення міху баяна та акордеона

Розжим міху позначається знаком 1 2 6|1 2; зжим міху – 1 2 6|3. Пишуться ці знаки переважно в партії правої руки перед першою нотою. Якщо перед цією нотою треба виставити знак динаміки, він мусить «поступитися» місцем знаку ведення міху, тобто спочатку пишемо знак ведення міху, а потім – знак динаміки.

§17. Запис партії готової лівої руки для баяна та акордеона

Перш за все нагадаємо знак партії лівої руки для готової клавіатури: 3 6|3 4 5|3. Вживається він так само, як і знаки партій правої та лівої руки для фортепіано та виборного баяна. Запис цієї партії не передбачає вживання октавних знаків.

Перед нотами, що позначають баси допоміжного ряду, слід виставляти спеціальний «знак допоміжного ряду», що пишеться за допомогою крапки 4.

Акорди лівої руки позначаються так:

мажор – 3 5;
мінор – 3 5 6;
септакорд – 2 5;
зменшений септакорд – 5|2 5.

Ці знаки пишуться після ноти, що вказує бас, від якого береться акорд. Наприклад, мажор від басу «до» позначається нотою «до» та вищевказаним знаком мажору після неї.

Увага! Нота, що стоїть перед знаком акорду, відноситься суто до цього акорду, тобто якщо треба записати бас «соль» і мажор від «соль», то пишемо дві ноти соль, перша з котрих означає бас, а друга – акорд.

Для відтворення басу з акордом, що звучать одночасно, існує спеціальний знак, що їх з'єднує (назвемо його «зв'язка»). Позначається він крапками 3 6 і пишеться між басовою нотою та знаком акорду (якщо акорд береться від цього ж басу) або між двома нотами (якщо акорд слід грати від іншого басу). Наприклад, бас «до» разом з мажором від «до» записуємо нотою «до», «зв'язкою» та знаком мажору. Бас «соль» разом з мажором від «до» записуємо відповідно: «соль», «зв'язка», «до» і знак мажору.

У випадках багаторазового повторення одного акорду поспіль відповідний знак можна подвоїти на початку і відмінити подвоєння в кінці. Іншими словами, два знаки мінору поспіль означають, що мінор треба грати від усіх наступних нот, аж поки в нотах не зустрінеться ще один знак мінору, який припиняє дію подвоєння.

§18. Знаки скорочення нотного письма

Аналогічно плоскодруктованим нотам знаки початкової та заключної репризи пишуться перед і після нотного тексту, який треба повторювати.

Отже:

знак початкової репризи – 1 2 6|2 3 5 6;

знак заключної репризи – 1 2 6|2 3.

Вольти в брайлівських нотах позначаються за допомогою так зва-них «знижених» цифр, як і у випадку з розмірами (див. §7), а саме:

перша вольта – 3 4 5 6|2;

друга вольта – 3 4 5 6|2 3;

третья вольта – 3 4 5 6|2 5 і так далі;

segno – 3 4 6 **від segno** – 5|3 4 6;

кінець segno («ліхтар») – 1 6.

Нагадаємо, що після написання вище перелічених знаків слід обов'язково виставляти октавний знак. У разі ж наявності після вольти перед октавою знаку, що містить у собі крапки 1, 2 або 3, між вольтою і цим знаком слід виставляти розділову крапку 3 (див. §12).

Та окрім реприз, вольт та segno нотна система Л.Брайля пропонує ще декілька способів скорочення. Ось, наприклад, знак simile (сіміле). Складається він з крапок 2 3 5 6. На відміну від «звичайних нот» він означає точне повторення раніше написаного. Знак simile може повторювати як частину такту, так і весь такт.

Розглянемо декілька прикладів. Наприклад, такт на 4/4 складається з чотирьох однакових четвертних акордів. Значно простіше буде записати один акорд і поставити три знаки simile поспіль. А коли б цей такт складався з восьми однакових акордів восьмої тривалості, то simile приніс би ще більш неоціненну користь. Такий такт може бути записаний двома способами. Спосіб перший: акорд, три знаки simile, крапка 3 (розділова) і ще один знак simile, де розділова 3-я крапка поділяє такт на дві половини, а simile після неї означає повторення половини такту.

Другий спосіб: акорд, знак simile і цифра 7. Знак simile може повторити і цілий такт. У цьому разі він виставляється через пропуск клітинки після такту, який треба повторити. У випадку ж, коли такт повторюється більш ніж два рази, цілком слушно написати один знак simile і цифру відповідно кількості повторень. Наприклад, якщо треба записати шість однакових тактів, то достатньо вписати один і, пропустивши клітинку, поставити знак simile і цифру 5.

Дві однакові чотиритактові фрази не обов'язково вписувати двічі. Достатньо вписати чотири такти і через пропуск клітинки поставити цифру 4. Це й буде означати, що слід повторити останні чотири такти. У разі повторення цих тактів в іншій октаві перед цифрою необхідно виставити відповідний октавний знак.

Наприклад, з останніх чотирьох тактів треба повторити перші два, то можна написати цифри 4 та 2 (обидві з цифровим знаком і без пропуску клітинки між ними). Це буде означати, що в нотному тексті слід повернутися на чотири такти назад, зіграти перші два, «перескочити» через цифри і грати далі. Якщо під час повтору змінюється октава, то аналогічно попередньому прикладу перед цифрами виставляється потрібний октавний знак.

Наведемо ще один приклад. Припустимо, третя частина твору починається з повтору перших дев'яти тактів з першої частини. У такому разі на початку третьої частини після ключа або знака партії правої чи лівої руки без пропуску клітинки можна написати «знижену» одиницю, а далі цифри 1 та 9 без цифрових знаків та через дефіс. Виглядає це так: 3 4 5 6|2|1|3 6|2 4, де перша клітинка – цифровий знак, друга – «знижена» одиниця, третя – цифра 1, четверта – дефіс, а п'ята – цифра 9.

§19. Фермата

Нотна система Л. Брайля пропонує нам два позначення фермати:

фермата в кінці такту – 1 2 6|1 2 3;

фермата в середині такту – 5|1 2 6|1 2 3.

§20. Групи особливого ритмічного ділення

Всі знаки особливого ритмічного ділення виписуються перед першою нотою групи. Отже:

дуоль – 4 5 6|2 3|3;
тріоль – 4 5 6|2 5|3;
квартоль – 4 5 6|2 5 6|3;
квінтоль – 4 5 6|2 6|3;
секстоль – 4 5 6|2 3 5|3;
септоль – 4 5 6|2 3 5 6|3;
октоль – 4 5 6|2 3 6|3;
новемоль – 4 5 6|3 5|3.

Однак зауважимо, що для позначення тріолі в переважній більшості випадків вживається інший знак, який пишеться тільки в одній клітинці і складається з крапок – 2 3.

Ноти дрібних тривалостей, що складають групу особливого ритмічного ділення, нерідко записуються спрощено: перша нота позначається реальною тривалістю, наступні – вісімками (про подібне групування йшлося в §1). Наприклад, квінтоль, що складається з шістнадцятих, можна записати так: знак квінтолі, шістнадцята та чотири вісімки.

Для скорочення запису знаки особливого ритмічного ділення можуть бути подвоєними на зразок штрихів або інтервалів.

Наприклад, у тріольному етюді або в його частині має сенс поставити дві тріолі на початку, перед першою групою, і одну – перед останньою, щоб скасувати подвоєння.

§21. Мелізми

Короткий форшлаг позначається крапками 2 6. Виставляється він перед допоміжною «форшлаговою» нотою. У випадках подвійного, потрійного та інших форшлагів знак форшлагоу слід писати перед кожною «форшлаговою» нотою.

Довгий форшлаг – 5|2 6.

Трель – 2 3 5. Пишеться цей знак перед основною нотою. У разі, коли допоміжна нота трелі позначена випадковим знаком, він виставляється перед знаком трелі. Цей спосіб діє також у відповідних ситуаціях з мордентами та групето.

Морденти:

- прямий простий (короткий) – 5|2 3 5;
- прямий подвійний (довгий) – 5 6|2 3 5;
- зворотній простий (перекреслений) – 5|2 3 5|1 2 3 – зворотній подвійний – 5 6|2 3 5|1 2 3.

Групето:

- пряме над нотою – 6|2 5 6;
- зворотнє над нотою – 6|2 5 6|1 2 3;
- пряме між нотами – 2 5 6;
- зворотнє між нотами – 2 5 6|1 2 3.

Тремоло:

- вісімкама – 4 6|1 2;
- шістнадцятими – 4 6|1 2 3;
- тридцять другими – 4 6|2.

Ці знаки слід виставляти між двома нотами тієї тривалості, протягом якої виконується тремоло. Наприклад, половинна нота «до», знак тремоло шістнадцятими і половинна нота «ля» означає, що це половинне тремоло між «до» та «ля», що виконується шістнадцятими тривалостями.

§22. Репетиції

- четвертними тривалостями – 4 5|1;
- восьмими – 4 5|1 2;
- шістнадцятими – 4 5|1 2 3;
- тридцять другими – 4 5|2.

Знаки репетицій виставляємо після ноти, до якої вони відносяться.

§23. Арпеджіато

Брайлівський нотопис налічує чотири дуже схожих між собою знаки арпеджіато, а саме:

- у висхідному напрямку для однієї (правої або лівої) партії – 3 4 5|1 3;
- у нисхідному напрямку для однієї партії – 3 4 5|1 3|1 3;
- у висхідному напрямку, що переходить з однієї партії в іншу – 5|3 4 5|1 3;
- у нисхідному напрямку, що переходить з однієї партії в іншу – 5|3 4 5|1 3| 1 3. Ці знаки пишуться перед акордами, що виконуються арпеджовано.

§24. Глісандо

Глісандо від одного вказаного звука до іншого вказаного – 4|1 (пишеться між двома нотами);

- від вказаного звука до невказаного – 5 6|4|1 (пишеться після ноти);
- від невказаного до вказаного звука – 4 6|4|1 (пишеться перед нотою).

§25. Перенос частини такту на наступний рядок

Нерідко в брайлівському нотописі закінчення такту не збігається з кінцем рядка. У таких випадках слід ставити знак переносу, що позначається крапкою 5 наприкінці рядка.

Його вживання надає письму більшої компактності. Правильний, грамотний перенос потребує певної уваги. Адже всередині такту неважно вирізнити певні групи нотних знаків, які, аналогічно буквам у складах, не можуть бути розділені переносом. Не слід, наприклад, відокремлювати переносом в інший рядок знак артикуляції, альтерації або октави від наступної ноти. Також не можна «розривати» переносом ноту зі знаком аплікатури, інтервалу, з лігою тощо. В усякому разі саме логіка, грамотність і, врешті-решт, повага до нотного тексту завжди підкаже, де саме слід виставляти знак переносу.

3. Перекладаємо ноти шрифтом Л. Брайля: редагуємо, записуємо, диктуємо

Протягом останніх десятиліть викладачі музики, що навчають дітей з порушеннями зору, постійно стикаються з гострою нестачею необхідного нотного матеріалу, друкованого шрифтом Л. Брайля. У цій ситуації треба докладати неабияких зусиль, щоб забезпечити учнів нотами та навчити їх грамотно ними користуватися.

Набувши необхідних знань та навичок стосовно брайлівської нотної системи, викладачі музики можуть цілком грамотно редагувати нотний текст, записувати його як за допомогою брайлівського приладдя (дошка з грифелем чи друкарська машинка), так і роздруковувати на брайлівському принтері. Також викладач може диктувати ноти учням, які добре володіють нотною системою Л. Брайля.

Пропонуємо два плоскодруковані нотні тексти та словесне викладення порядку запису або диктування цих нотних прикладів системою Л. Брайля.

Ось як потрібно записувати шрифтом Л. Брайля

«Канон» А. Кальдара, що взятий з другої частини «Сольфеджіо» Б. Калмикова та Г. Фрідкіна:

Канон

Largo А. Кальдара

The musical score is presented in two systems. Each system contains two staves. The first system begins with a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a 2/4 time signature. The tempo is marked 'Largo' and the dynamics 'p'. The second system continues the melody and includes a 'V' marking, indicating a change in dynamics. The notation uses standard musical symbols for notes, rests, and dynamics.

Записуємо за Брайлем:

Широко: три знаки дієза і без пропуску клітинки – 2/4. З абзацу (з третьої клітинки): римська цифра I, через пропуск клітинки – знак початку вокальної партії, скрипковий ключ, розділова крапка 3, ріано; у затакті – знак першої октави, вісімки «фа», «соль».

Перший такт: вісімки «ля», «фа», знак другої октави, «ре» четвертна».

Наступний такт: «до» четвертна з крапкою, «сі» восьма.

Наступний такт: «ля» восьма, шістнадцяті «соль», «фа», «соль» четвертна».

Наступний такт: «фа» четвертна, знак другої октави, «ре» четвертна.

Наступний такт: «до» восьма, «до» четвертна», «сі» восьма, знак заліговоаної ноти.

Наступний такт: вісімки «сі», «ля», «соль» четвертна.

Наступний такт: «фа» четвертна з крапкою, дієз, «мі» восьма.

Наступний такт: «фа» четвертна, знак малої октави, дві вісімки «сі».

Наступний такт: знак першої октави, «фа» четвертна з крапкою, «соль» восьма.

Наступний такт: дієз, «мі» четвертна з крапкою, «до» восьма.

Наступний такт: «ре» четвертна, вісімки «сі» та «до».

Наступний такт: «фа» четвертна, четвертна пауза. Через пропуск клітинки – цифра 3, ціла пауза.

Наступний такт (неповний): четвертна пауза, знак закінчення твору. З абзацу: римська цифра II, пропуск клітинки, знак початку вокальної партії, скрипковий ключ, розділова крапка 3; у затакті – четвертна пауза.

Пропуск клітинки, цифра 3, ціла пауза.

Наступний такт: четвертна пауза, знак першої октави, вісімки «фа», «соль».

Наступний такт: вісімки «ля», «фа», знак другої октави, «ре» четверта.

Наступний такт: «до» четвертна з крапкою, «сі» восьма.

Наступний такт: «ля» восьма», шістнадцяті «соль», «фа», «соль» четвертна.

Наступний такт: «фа» четвертна, цезура, знак другої октави, «ре» четвертна.

Наступний такт: «до» восьма, «до» четвертна, «сі» восьма, знак залігової ноти.

Наступний такт: вісімки «сі» та «ля», «соль» четвертна.

Наступний такт: «фа» четвертна з крапкою, дієз, «мі» восьма.

Наступний такт: «фа» четвертна, цезура, знак малої октави, дві вісімки «сі».

Наступний такт: знак першої октави, «фа» четвертна з крапкою, «соль» восьма.

Наступний такт: дієз, «мі» четвертна з крапкою, «до» восьма.

Наступний такт: «ре» четвертна, вісімки «сі» і «до».

Останній такт (неповний): «фа» четвертна, знак закінчення твору.

Записуємо за Брайлем:

В. Лютославський. Народна мелодія

З абзацу (третя клітинка): перша частина (цифра «1»); через пропуск клітинки – знак партії правої руки, mezzo forte, знак першої октави, «соль» восьма другим пальцем, подвійна ліга, «соль» восьма першим пальцем, знак другої октави, «до» восьма третім пальцем, вісімки «сі», «до», «ре», одинарна ліга (відміна подвоєння).

Наступний такт: бемоль, «мі» восьма з крапкою п'ятим пальцем, «мі» шістнадцята п'ятим пальцем, ліга, «ре» четвертна, «сі» восьма, ліга, «ре» восьма, ліга.

Наступний такт: «до» четвертна, ліга, знак першої октави, «соль» половинна. Пропуск клітинки: цифра 3 (повторити ці 3 такти), знак закінчення частини твору.

Народна мелодія

Allegretto

В. Лютославський

Piano

The musical score is written for piano in 3/4 time. It consists of five systems of music. The first system is marked 'Allegretto' and 'mf'. The second system is marked 'p'. The third system is marked 'Meno mosso'. The fourth system is marked 'rit.' and 'Lento'. The fifth system is marked 'pp.p.'. The score includes various musical notations such as notes, rests, slurs, and fingerings.

З абзацу: знак партії лівої руки, четвертна пауза, знак малої октави, «соль» четвертна п'ятим пальцем, ліга, секста першим пальцем, бемоль, знак першої октави, «мі» четвертна п'ятим пальцем, бемоль, кварта другим пальцем.

Наступний такт: знак simile (такт повторюється).

Наступний такт: восьма пауза, бемоль, знак малої октави, «ля» восьма четвертим пальцем, подвійна ліга, «сі» восьма другим пальцем, «ре» восьма першим пальцем, бемоль, «ре» восьма другим пальцем, бемоль, «сі» восьма четвертим пальцем, одинарна ліга.

Наступний такт: «до» восьма третім пальцем, восьма пауза, знак малої октави, «соль» четвертна п'ятим пальцем, ліга, секста першим пальцем, бемоль, знак першої октави, «мі» четвертна п'ятим пальцем, бемоль, кварта другим пальцем.

Наступний такт: четвертна пауза, знак малої октави, «соль» четвертна, ліга, бекар, секста, бемоль, знак першої октави, «мі» четвертна, бемоль, кварта.

Наступний такт: восьма пауза, «ре» восьма третім пальцем, подвійна ліга, «фа» восьма», бекар, «мі» восьма, «до» восьма четвертим пальцем, ліга, бемоль, «мі» восьма другим пальцем, знак закінчення частини твору.

З абзацу: друга частина (цифра «2»); через пропуск клітинки – знак партії правої руки, ріано, розділова крапка 3, бемоль, знак першої октави, «ля» «четвертна» третім пальцем, ліга, «фа» четвертна першим пальцем, «фа» четвертна третім пальцем.

Наступний такт: *crescendo*, розділова 3-я крапка, бемоль, знак першої октави, «мі» четвертна другим пальцем, ліга, «соль» половинна четвертим пальцем.

Наступний такт: *diminuendo*, знак першої октави, «ре» восьма першим пальцем, подвійна ліга, «фа» восьма другим пальцем, бемоль, «ля» четвертна» третім пальцем, «до» четвертна.

Наступний такт: «сі» четвертна четвертим пальцем, ліга (зняття подвоєння), «соль» половинна другим пальцем, кінець *diminuendo*.

Наступний такт: бемоль, знак першої октави, «ля» четвертна третім пальцем, ліга, «фа» четвертна першим пальцем, «фа» четвертна третім пальцем.

Наступний такт: *crescendo*, розділова крапка 3, бемоль, знак першої октави, «мі» четвертна другим пальцем, ліга, «соль» половинна четвертим пальцем, кінець *crescendo*.

Наступний такт: знак першої октави, «ре» восьма першим пальцем, подвійна ліга, «фа» восьма другим пальцем, знак слова, *rit.*,

крапка 3, бемоль, знак першої октави, «ля» четвертна третім пальцем, «до» четвертна п'ятим пальцем.

Наступний такт: *diminuendo*, знак першої октави, «сі» восьма третім пальцем, «до» восьма, ліга, «ре» половинна.

Наступний такт: знак слова, *meno mosso*, пропуск клітинки, *pianissimo*, розділова крапка 3, бемоль, знак першої октави, «ля» четвертна п'ятим пальцем, ліга, «соль» половинна четвертим пальцем, великий об'єднувач, знак першої октави, «мі» половинна другим пальцем, кварта першим пальцем.

Наступний такт: перша вольта, розділова крапка 3, бемоль, знак другої октави, «ля» четвертна, ліга, «соль» четвертна, фермата, малий об'єднувач, знак другої октави, «мі» половинна, кварта, фермата, тактодільник, четвертна пауза, заключна реприза.

Наступний такт: друга вольта, розділова крапка 3, *ritenuto*, бемоль, знак другої октави, «ля» четвертна, ліга, «соль» половинна, великий об'єднувач, знак другої октави, «мі» половинна з крапкою, кварта.

Наступний такт: *lento*, пропуск клітинки, бемоль, знак третьої октави, «ля» четвертна, ліга, «соль» четвертна, малий об'єднувач, знак третьої октави, «мі» половинна, кварта, тактодільник, четвертна пауза.

Наступний такт: знак другої октави, «соль» половинна з крапкою, великий об'єднувач, четвертна пауза, знак першої октави, «мі» четвертна, четвертна пауза, знак закінчення твору

З абзацу: знак партії лівої руки, бемоль, знак першої октави, «ре» половинна третім пальцем, ліга, бемоль, знак малої октави, «ля» четвертна п'ятим пальцем.

Наступний такт: бекар, «ля» половинна першим пальцем, ліга, знак малої октави, «до» четвертна четвертим пальцем.

Наступний такт: знак великої октави, «мі» половинна п'ятим пальцем, ліга, квінта другим пальцем, знак малої октави, «фа» четвертна.

Наступний такт: «мі» четвертна п'ятим пальцем, ліга, «сі» четвертна другим пальцем, ліга, «ре» четвертна.

Наступний такт: бемоль, «ре» половинна третім пальцем, ліга, бемоль, знак малої октави, «ля» четвертна п'ятим пальцем.

Наступний такт: бекар, «ля» половинна першим пальцем, ліга, знак малої октави, «до» четвертна четвертим пальцем.

Наступний такт: знак великої октави, «мі» половинна п'ятим пальцем, квінта другим пальцем, знак малої октави, «фа» четвертна першим пальцем, подвійна ліга, знак залігової ноти.

Наступний такт: четвертні «фа», «мі», «ре», одинарна ліга.

Наступний такт: бемоль, «ре» половинна з крапкою.

Наступний такт: перша вольта, розділова крапка 3, бемоль, знак першої октави, «ре» половинна, фермата, crescendo, розділова крапка 3, бемоль, знак першої октави, «сі» восьма другим пальцем, бемоль ля» восьма третім пальцем, кінець crescendo, заключна реприза.

Наступний такт: друга вольта, розділова крапка 3, бемоль, знак першої октави, «ре» половинна з крапкою.

Наступний такт: бемоль, знак другої октави, «ре» половинна, бемоль, знак другої октави, «сі» восьма, ліга, бемоль, «ля» восьма.

Наступний такт: четвертна пауза, знак малої октави, «до» четвертна, квінта, четвертна пауза, знак закінчення твору.

Післямова

У цій роботі зосереджено увагу на особливостях запису за Л. Брайлем нотного матеріалу з вокалу, фортепіано, баяна та акордеона. Проте брайлівська нотна система надає можливості друкувати ноти для будь-яких музичних інструментів, хорові партитури тощо. До того ж брайлівський нотопис постійно розвивається та вдосконалюється, надаючи змогу музикантам з порушенням зору вивчати та виконувати музику будь-яких стилів та епох.

Український алфавіт шрифтом Л. Брайля

а – 1
б – 1 2
в – 2 4 5 6
г – 1 2 4 5
д – 1 4 5
е – 1 5
є – 3 4 5
ж – 2 4 5
з – 1 3 5 6
и – 2 4
і – 1 3 4 5 6
ї – 1 4 5 6
й – 1 2 3 4 6
к – 1 3
л – 1 2 3
м – 1 3 4
н – 1 3 4 5
о – 1 3 5
п – 1 2 3 4
р – 1 2 3 5
с – 2 3 4
т – 2 3 4 5
у – 1 3 6
ф – 1 2 4
х – 1 2 5
ц – 1 4
ч – 1 2 3 4 5
ш – 1 5 6
щ – 1 3 4 6
ю – 1 2 5 6
я – 1 2 4 6
ь – 2 3 4 5 6

Апостроф позначається крапкою 3.
Знак великої літери 4 5.

Латинський алфавіт шрифтом Л. Брайля

a – 1
b – 1 2
c – 1 4
d – 1 4 5
e – 1 5
f – 1 2 4
g – 1 2 4 5
h – 1 2 5
i – 2 4
j – 2 4 5
k – 1 3
l – 1 2 3
m – 1 3 4
n – 1 3 4 5
o – 1 3 5
p – 1 2 3 4
q – 1 2 3 4 5
r – 1 2 3 5
s – 2 3 4
t – 2 3 4 5
u – 1 3 6
v – 1 2 3 6
w – 2 4 5 6
x – 1 3 4 6
y – 1 3 4 5 6
z – 1 3 5 6

Знак великої латинської літери – 4 6.

Цифри шрифтом Л. Брайля

1 – 3 4 5 6 | 1
2 – 3 4 5 6 | 1 2
3 – 3 4 5 6 | 1 4
4 – 3 4 5 6 | 1 4 5
5 – 3 4 5 6 | 1 5
6 – 3 4 5 6 | 1 2 4
7 – 3 4 5 6 | 1 2 4 5
8 – 3 4 5 6 | 1 2 5
9 – 3 4 5 6 | 2 4
0 – 3 4 5 6 | 2 4 5

Література:

1. Інклюзивне навчання: досвід упровадження / упоряд. А. А. Колупаєва; ред. рада М. Мосієнко, М. Голубенко, Т. Шаповал, Г. Харук; авт. кол.: І. Луценко, Д. Романовська, Л. Кирилецька та ін. Київ: ВГ Шкільний світ, 2015. 200 с.
2. Колупаєва А. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання: наук.-метод. посібник. Київ: Науковий Світ, 2010. 196 с.
3. Красноусов П. Д., Шоев Ф. И. Луи Брайль: историобиографический очерк. Москва: Просвещение, 1967. 83 с.
4. Кулаков В. Н. Азбука для начинающих незрячих музыкантов. Москва, 2003. 26 с.
5. Смирнов Г. А. Запись нот по системе Брайля. Москва, 1988. 141 с.
6. Шамина З. И., Клевезаль Г. П., Смирнов Г. А. Нотная система Брайля (руководство по изучению записи и чтения нот рельефноточечным шрифтом) в 8 кн. Москва: РГБС, 2016.
7. Сольфеджио. Часть вторая. Двухголосие / сост: Б. Калмыков, Г. Фридкин. Москва: «Музыка», 1970. 128 с.
8. Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки: зб. наук. праць, вип. VI. Харків, 2009.
9. Фортепианная игра. 1-2 классы ДМШ / под общей редакцией А. Николаева; сост. В. Натансон, Л. Рощина. Москва: «Музыка», 1990. 280 с.

НОТНА СИСТЕМА ЛУЇ БРАЙЛЯ

ЯК ОСНОВА ЕФЕКТИВНОГО НАВЧАННЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ
В МИСТЕЦЬКІЙ ШКОЛІ

ПРАКТИЧНО-МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

